

Тронько П.Т. (Київ), Маньковська Р.В. (Київ)

ЦЕНТР КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ СТУДІЙ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ: ПРОБЛЕМАТИКА ДОСЛІДЖЕНЬ

Розвиток гуманітарних наук на сучасному етапі характеризується новими тенденціями, які відбивають об'єктивні й суб'єктивні чинники поступу творчого процесу загалом. Помітно впливають на це відсутність ідеологічного диктату, можливість вільної публікації праць, розвиток нових інформаційних технологій тощо.

В історичній науці поряд з іншими яскраво проявляються такі явища, як диференціація та інтеграція знань. Наукова історична спільнота рухається шляхом утворення спеціальних історичних дисциплін і освоєння міждисциплінарного простору. Виникають такі молоді науки, як історична й культурна антропологія, історіософія, філософія культури, глобалістика, футурологія, мнемософія та інші, котрі певною мірою висвітлюють лише окремі сторони існування людини у суспільстві. Саме піднесення суміжних досліджень у гуманітарних науках сприяло формуванню в середині ХХ ст. нової специфічної галузі знань – культурології. Не заглиблюючись в науково-методологічні особливості останньої як науки, відзначимо її синтетичність, комплексність, універсалізм і гуманістичність. Вона всебічно вивчає дійсність відповідно до пізнавальної практичної діяльності людини.

Такий магістральний та перспективний напрям наукового пошуку був позитивно сприйнятий в Інституті історії України НАНУ. У 2002 р. тут розпочав свою діяльність центр культурологічних студій. Очолив його відомий учений, доктор історичних наук, лауреат Національної премії України ім. Т.Г.Шевченка С.І.Білокінь. Автор численних праць з історії сталінського терору 1920–1930-х рр. в Україні, талановитий історіограф, зусиллями якого було зібрано й уперше опубліковано цілий пласт архівних джерел про тоталітарний режим в Україні, активний популяризатор історико-культурної спадщини він сконцентрував основну увагу наукового осередку на глибокому дослідженні важливої та актуальної для українського суспільства проблематики політичних репресій.

Слід відзначити, що в Інституті історії України НАНУ вже багато років науковцями активно розробляється тема політичних репресій, терору і голодомору. Зокрема відділ регіональних проблем історії України, котрий очолює академік НАН України П.Т.Тронько, з 1993 р. працює над реалізацією Державної програми «Реабілітовані історією». Як голова Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» П.Т.Тронько разом із науковим колективом, тісно співпрацюючи з обласними відповідними осередками, опублікували понад 40 томів унікального видання у 21 області України. С.І.Білокінь, як фахівець з даної проблеми, залучений до вказаної програми й працює над підготовкою узагальнюючих матеріалів по репресіях.

За невеликий період свого існування центр культурологічних студій опублікував або долучився до ряду вагомих і цікавих проектів. Серед них: Ханко В. Миргородський містечківський словник (к. XVII – поч. XXI ст.): Персоналії. – Полтава, 2005. – 327 с.; Білокінь С. На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква, 2005 – 336 с.; Білокінь С. Нові студії з історії більшовизму. I–VIII. 2 вид. – К., 2007 – 712 с.; Білокінь С. Музей

України (Збірка П.Потоцького): Дослідження, матеріали. – К., 2006 – 476 с.; Білокінь С. В обороні української спадщини: історик мистецтва Федір Ернст. – К., 2006 – 355 с.; Другий Всеукраїнський православний церковний собор Української автокефальної православної церкви. 17–30 жовтня 1927 р.: Документи і матеріали. – К., 2007 – 699 с.; Ротач Петро Петрович. Біобібліографічний покажчик. – К., 2007 – 188 с. та ін.

Кожна із цих книг заслуговує на окрему увагу. Їх поява стала справжньою подією для наукової громадськості України. Загалом зазначені видання вирізняються потужною історіографічною складовою, широкою джерельною базою. Значна частина архівних документів публікується вперше. Тому історичні події, факти, постаті висвітлюються поновому. Тематична спрямованість праць центру, котрі відображають драматичні сторінки історії України і заповнюють «білі плями» в її минулому, сприяють науковому осмисленню суспільних деформацій, відголоски яких так відчутні й у сьогоденні. Цим і пояснюється постійний інтерес науковців та української громади до видань центру, творчі пошуки якого можна окреслити кількома напрямками – національна спадщина й культурні інституції в умовах тоталітарного режиму і роль історичної постаті в контексті політичного життя епохи.

Визначальною у працях центру є джерелознавча складова. Глибокий аналіз архівних документів, використання широкої історіографічної бази, яка включає вітчизняні та зарубіжні видання, матеріали усної історії, спогади, розповіді сучасників, свідків подій допомагають правдивій реконструкції культурного й духовного життя 1920–1930-х рр. в Україні.

Важливою проблемою сучасного суспільства є протистояння релігійних громад, відсутність єдиної української церкви. Історію нищення Української автокефальної церкви відображено в документах і матеріалах, опублікованих у збірнику «Другий Всеукраїнський православний церковний Собор УАПЦ 17–30 жовтня 1927 року» (К., 2007 р.), підготовленому у співпраці центру з Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Відкривають його стаття С.І.Білоконя про джерела з історії Української автокефальної православної церкви, дослідження останніх днів життя митрополита В.Липківського й публікація І.М.Преловської, де викладені основні події, що відбувалися під час другого собору УАПЦ. У 105 оприлюднених документах розкриваються складні відносини у самій церкві. Вони охоплюють період підготовки і проведення собору (грудень 1926 р., травень – жовтень 1927 р., січень 1928 р.), відображають атмосферу, в якій він відбувався, яскраво демонструють контроль органів влади, ДПУ над діяльністю церкви, пряме втручання в її справи, коли навіть поточні зміни у порядку денному передсоборної наради затверджувалися владними структурами (с.62–63).

Кульмінацією другого собору було обрання митрополита. Оскільки на той час стосунки між каральними органами та УАПЦ зайшли в глухий кут, влада вимагала звільнення митрополита В.Липківського від служіння. Стенограми засідань собору від 19–20 жовтня 1927 р. підтверджують, що завдання урядових структур позбавити Українську автокефальну православну церкву керівника, який не бажав іти на компроміс із владою й виконувати її настанови, було здійснене (с.164–182).

Новообраним митрополитом став М.Борецький, котрий згодом, у січні 1930 р., підписав акт про «самоліквідацію» УАПЦ. Оцінку собору читаємо у книзі В.Липківського «Історія української православної церкви», розділ VII («Відродження української церкви») (1932 р.). Цитату з неї наведено у збірнику: «І дух церковності у цьому соборі був досить живий, і сили були, і свідомість до самопізнання та самовизначення, та не було головного – не було волі, тяжка рука ДПУ гнітила його і тому коли перший собор був собором відродження УАПЦ, то другий собор став на ділі собором ліквідації УАПЦ» (с.633).

Змістовним доповненням до представлених документів є матеріали біографічного словника діячів Української автокефальної православної церкви, які красномовно свідчать про трагічну долю УАПЦ. Тут знаходило відомості про першого митрополита В.Липківського, розстріляного 27 листопада 1937 р. у Лук'янівській в'язниці Києва (с.641), його радника, державного діяча та історика церкви В.Чехівського, розстріляного 3 листопада 1937 р. на Соловках (с.649), митрополита М.Борецького, засудженого до 8 років таборів, де у 1937 р. він помер (с.636), і близько 50 біографій інших служителів УАПЦ. Відомості про багатьох із них уперше уточнено за архівними документами. Інформаційно збагачують видання коментарі до розділів книги й уміщені світлини діячів церкви.

Проблематика книг С.І.Білоконя (а він є основним автором усіх видань центру) торкається духовних сфер суспільного життя 1920–1930-х рр. в Україні. Обравши вірний

підхід до розкриття трагічного періоду життя суспільства через особисті драми окремо взятих особистостей, в основному маловідомих українських культурних, церковних діячів, пам'яткознавців, музейників, мистецтвознавців, він комплексно відновлює культурно-мистецький аспект історичної епохи складного і неоднозначного ХХ ст. в Україні. Дослідник через долі знищених людей, втрачений культурний пласт національної духовної спадщини розвінчує тоталітарний режим, через спогади учасників подій поєднує історичні епохи, прокладає місток пам'яті до сучасників. Так, у книзі «Музей України. Збірка П.П.Потоцького» вчений відкриває унікальну постать генерала з Полтавщини, фахівця з історії військової справи, колекціонера, мецената, музейника Павла Платоновича Потоцького (1857–1938 рр.)

Зі вступу дізнаємося, що про збирача української спадщини майбутньому досліднику розповів його шкільний вчитель з історії та колишній лектор Музею України О.О.Петровський, який вплинув на формування національної свідомості свого учня, зміцнив його потяг до пошуків минулого і став своєрідною живою ланкою у безперервному ланцюзі життєвих доль української інтелігенції.

У книзі йдеться про трагічну долю людини та її колекції. Уперше зібрано та опубліковано матеріали про історію створення і нищення Музею України у 1930-х рр. Автор, аналізуючи розпорошені відомості про склад колекції, намагається відновити її зміст. П.П.Потоцький протягом сорока років збирав пам'ятки з української історії й культури. Колекція нараховувала до 17 тис. томів та донині вважається однією з найвидатніших в історії українського бібліофілства. До неї входили західноєвропейські видання XVII–XIX ст. Гербінія, Боплана, книги з особистої бібліотеки Т.Г.Шевченка, майже повна збірка «Кобзарів», твори І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, В.Капніста, М.Костомарова й інших діячів культури з автографами. Колекція включала у себе 15 тис. гравюр, літографій і понад 300 картин, художні меблі XV–XVI ст., порцеляну, кришталі, зброю, архів із гетьманськими універсалами, карти України тощо.

У 1926 р. П.Потоцький передав свою збірку у дар Україні. Уже у червні 1927 р. її у семи вагонах (загальна вага 38 т) було доставлено до Києва. Вона стала структурним підрозділом заповідника Музейне містечко, отримала назву «Музей України. Збірка Потоцького». Колекцію розмістили на території Києво-Печерської лаври, у двоповерховому корпусі праворуч від Троїцької надбрамної церкви. П.П.Потоцький був призначений пожиттєво директором цього музею

У виданні публікуються документи, що розкривають складний процес передачі збірки до Києва. У 1921 р. розпочалися переговори колекціонера з керівництвом Української академії наук, наводяться листи академіків С.Сфремова, О.Новицького, музейника О.Алешо, мистецтвознавця Ф.Ернста, П.Потоцького до академіка А.Кримського та ін., а 21 квітня 1926 р. було підписано остаточну угоду збирача з представником Наркомосу УСРР.

Особливої уваги заслуговують розділи книги, де С.І.Білокінь характеризує книгозбірню, живописні полотна, гравюри, зміст експозиції й раритети Музею України. Він підкреслює, що матеріали П.Потоцького мають «виразний україноцентричний характер». Це стосується самої збірки та описів колекції, зроблених власноручно збирачем. У них він виступає як історик-дослідник, котрий у видатних постатях виділяє не лише професійні здібності й досягнення, а і людські, моральні риси, їх ставлення до України.

Цінністю даної монографії є розлогі коментарі, через які історик веде своєрідний діалог із минулим та завдяки своїм науковим пошукам повертає сучасникам перлини унікальної колекції, як це сталося із книгою з бібліотеки Т.Г.Шевченка, історія якої пов'язана з відомим дослідником М.М.Новицьким.

Автор підкреслює, що й після відкриття Музею України його фонди поповнювалися подарунками шанувальників колекції. Серед них М.Рудинський, Олена Пчілка, І.Крип'якевич, І.Свенціцький та ін.

Важливим у книзі є те, що С.І.Білокінь, розповідаючи про долю П.П.Потоцького і його збірки, зображує загальну картину репресій серед музейників у 1920–1930-х рр. Оновний текст та коментарі розповідають про трагічні долі дослідників української історії й культури Є.Рудинської, Є.Спаської, Н.Багрія, Н.Онацького, К.Коршака, Ф.Мовчанівського, М.Мушкет та ін. У липні 1938 р. заарештували і П.П.Потоцького як колишнього генерала царської армії. Дослідник стверджує, що останній помер на 81-му році

життя від побоїв під брамою Лук'янівської в'язниці. Його дружину та її сестру розстріляли, до табору потрапив й онук генерала.

Багаторічна і копітка праця автора над долею розпорошеної та розграбованої колекції П.П.Потоцького відкриває ганебні сторінки нищення національних пам'яток, варварського ставлення влади до української історії, культури й людей, котрі зберігали її для нащадків.

Тема повернення видатних постатей до національної спадщини проходить через усю наукову творчість С.І.Білоконя. Зокрема ім'я видатного діяча української культури, німця за національністю Федора Людвіговича Ернста (1891–1942 рр.) маловідоме широкому загалу. Книга «В обороні української спадщини» (К., 2006) уперше комплексно висвітлює життя і діяльність цього подвижника історико-культурної спадщини України, того, хто її боронив та відстоював у тяжкі роки нищення.

Автор на широкій джерельній базі, ґрунтуючись на архівних документах, численних дослідженнях, публікаціях, залучаючи унікальні свідчення сучасників уперше так масштабно розкриває багатогранну особистість Ф.Ернста – історика мистецтва, пам'яткоохоронця, музеєзнавця. Перед нами постає глибокий дослідник української культурної спадщини, чий талант розквітнув у роки формування вітчизняної державності, коли «національний потенціал вийшов із берегів, виявився настільки потужний, що швидко зупинити його не вдалося ні 1920 року, ані 1921-го...» (с.37). С.І.Білокінь чітко простежує становлення Ф.Ернста як громадянина – через політичний прагматизм до «завзятого українського патріотизму» (с.40). Саме через нього він тричі був арештований і у жовтні 1942 р. розстріляний в Уфі.

Характерною рисою книг С.І.Білоконя є прагнення відобразити не лише історичне тло, на якому розвиваються події, а й відтворити культурне середовище епохи. Цінними виступають зокрема епізоди про соратників Ф.Ернста та творчість визначних діячів української культури Д.Щербаківського, М.Біляшівського, С.Гілярова, В.Зуммера, О.Новицького, Ф.Шміта, Г.Красицького й ін. Поступово автор заповнює багатопланове панно політичних баталій 1917–1930-х рр., державницьких спроб, піднесення українського духу, складних людських стосунків і трагічного руйнування надій.

Ф.Ернст активно долучився до становлення та розвитку таких навчальних закладів, як Українська державна академія мистецтв, Художній інститут, тому наведені документи про діяльність цих освітніх закладів у перші роки їх існування є особливо цінними. Як мистецтвознавець, він залишив ґрунтовні дослідження з історії української культури XVI–XVIII ст., творчості Г.Нарбута, Т.Шевченка, І.Григоровича-Барського, О.Мурашка, І.Репіна та ін. Вони ще потребують активного опрацювання сучасними мистецтвознавцями. Змістовними у книзі є розділи, присвячені пам'яткоохоронній діяльності Ф.Ернста. С.І.Білокінь використав цікавий документ – щоденник ученого 1925–1933 рр. Знайомство з особистими переживаннями і враженнями людини, що не лише як інспектор з охорони музейних фондів брала участь у збереженні історичних цінностей, а і як фахівець та громадянин докладала титанічних зусиль до відстоювання кожної пам'ятки, відкриває нам стійкого і послідовного поборника історико-культурної спадщини. Драматичні події, пов'язані з нищенням Межигірського, Михайлівського Золотоверхого монастирів, церков св.Ірини, Георгіївської, демонструють цинічний нігілізм та ганебне ставлення влади до національних надбань українського народу й непохитну мужність людей, котрі їх відстоювали.

Широко висвітлена у книзі ще одна грань діяльності Ф.Ернста – музейницька. Палкий поціновувач історичної старовини, він завжди опікувався утворенням відповідних осередків. У дослідженні С.І.Білоконя зроблено спробу узагальнити теоретичний і практичний внесок ученого в розвиток музейної справи України. Досвід, нагромаджений ним у картинній галереї (нині Київський музей російського мистецтва), Всеукраїнському історичному музеї ім. Т.Шевченка, Всеукраїнському музейному містечку, та публікації з історії музеїв України представляють Ф.Ернста як видатного вченого, який у трагічні роки сталінського терору віддав життя за справу збереження історико-культурної спадщини України.

Копітку роботи здійснив автор щодо систематизації творчого доробку музеєзнавця. Подано найбільш повний перелік праць ученого, складено детальний список літератури про нього. Як у кожній своїй монографії, С.І.Білокінь наводить фрагменти особистого спілкування із членами родини, друзями, колегами своїх героїв, що є надзвичайно ва-

жливим у відображенні нерозривності історичного поступу, безперервності культурних традицій у суспільстві. Тому так хвилююче сприймаються слова дружини Ф.Ернста – Т.Л.Ернст про нього в листі до С.І.Білоконя від 22.10.1967 р.: «Никакие испытания и лишения не могли сломить в нём страстной любви к своему делу, упорного желания служить ему постоянно и единственно» (с.268). Безперечно, праця С.І.Білоконя стане міцним підґрунтям для подальших досліджень визначної постаті у вітчизняній культурі – Ф.Ернста та його епохи.

Аналізуючи видання центру культурологічних студій, не можна не відзначити джерелознавчий аспект. Кожна порушена проблема спирається на потужну джерельну й історіографічну основи. Не є винятком книга С.І.Білоконя «Нові студії з історії більшовизму. I–VIII» (К., 2007), яка включає декілька розвідок автора, об'єднаних проблемою політичних репресій в Україні у 1917–1930-х рр. У ній він намагається на конкретних прикладах масових розстрілів у 1917–1921 рр. проаналізувати методи і засоби збройної боротьби з ідеологічним ворогами та простежити їх застосування вже в 1920–1930-х рр., коли вони набувають потворних форм.

Важливою складовою монографії є опубліковані документи архівно-слідчих справ репресованих церковних служителів, діячів культури. Про знищення культурних цінностей у роки голодомору, грабування їх такими організаціями, як Торгсин, Госторг, «Международная книга» й іншими, автор свідчить безапеляційною мовою документів. Дослідник продовжує пошук пограбованих сховищ, уміщуючи листи до завідувача рукописного відділу ЦНБ АН УРСР М.П.Візиря, розповідає про залишки монастирських рукописних книг Межигірського монастиря, будівлі якого були знесені у зв'язку зі спорудженням заміської дачі П.Постишева (с.181–184).

У книзі подається детальний історіографічний огляд проблеми поховань жертв терору у Биківні та Вінниці. С.І.Білокін простежує публікації, не обмежуючись радянськими виданнями, а широко залучає зарубіжні, аналізує висвітлення даної проблеми у роки Другої світової війни й ученими з діаспори, підкреслює зрушення в дослідженні теми політичних репресій науковцями незалежної України. Зазначимо лише, що примітки до текстів становлять 805 позицій і включають цілу низку праць з окресленого питання.

Такий напрям у наукових дослідженнях центру сприяв появі окремої серії «Джерела до культурологічних студій», а випуск 1 (Ротач Петро Петрович. Бібліографічний покажчик. К., 2007) присвячено відомому письменнику з Полтавщини, історичу літератури, краєзнавцю Петрові Ротачу (1925–2007 рр.). Продовжуючи кращі традиції своїх попередників, популяризаторів національної історико-культурної спадщини, останній усе своє життя, незважаючи на постійний тиск з боку каральних органів, досліджував та публікував маловідомі сторінки історії, культури України і зокрема Полтавщини. Його творчий доробок становлять 28 книг, численні статті у збірниках, часописах, періодичних виданнях України, Польщі, Німеччини, Чехії, Югославії, Канади тощо. Ім'я П.П.Ротача широко відоме серед науковців, краєзнавців в Україні й за її межами. Його творча спадщина, яка вмістила 3128 назв, створила могутню основу українського літературознавства, краєзнавства, культурологічних досліджень. Перші кроки з її систематизації зроблено. Тепер справа за наступниками, котрі будуть звертатися до творчого доробку П.П.Ротача.

Ознайомлення з працями центру культурологічних студій дає підстави стверджувати, що у структурованій сучасній історіографії з проблем політичних репресій в Україні у 1917–1930-х рр. чільне місце належить дослідженням С.І.Білоконя. Публікуючи результати своїх багаторічних досліджень, він відтворив цілий пласт суспільно-культурного життя в Україні у зазначений період, увів до наукового обігу унікальні архівні джерела, створив багату історіографічну базу з проблеми політичних репресій. Відзначимо також його внесок у розвиток усної історії. Зібрані ним свідчення учасників подій не лише цінні з наукового погляду. Через них учений вміло поєднав покоління й епохи в єдиний історичний процес. Діяльність очолюваного С.І.Білокономем центру культурологічних

студій є плідною та перспективною, а ті праці, котрі уже стали набутком наукової громадськості, формують міцну основу для наступних аналітичних досліджень.